

När – om inte nu?

Om Christa Wolfs författarskap

” Litteraturens roll är ju i Förbundsrepubliken [Tyskland] en annan än den var i DDR: På den tiden var författarna nästan de enda som skrev kritiskt om förhållandena. Därför tog man dem på allvar. Från myndighetshåll hade de svårigheter, från läsarhåll däremot enormt understöd. Idag spelar samhällseliga problem i litteraturen knappt någon roll längre, vad man vill säga, säger man helt enkelt, men det har ingen verkan.”

(Christa Wolf i ett brev 2011, cit. efter Packalén)

VAD ÄR DET som gör att ett författarskap lever vidare? Hur blir det läst, av sin samtid och av de efterkommande? Vilka roller har en författare och hur förhåller de och böckerna sig till sin tid och sitt samhälle? Christa Wolf (1929–2011), verksam i DDR som hon överlevde med drygt två decennier, får oss att ställa såna frågor. Det är en paradox att ett land och ett samhällssystem som misslyckades och som idag för många framstår som nästan obsolet kunde inspirera till ett författarskap av så stor konstnärlig betydelse. Och att de frågor som där ställs om konstens roll i offentligheten kan kännas relevanta i vårt samhälle som uppfattar sig som helt annorlunda än DDR-socialismens. För Wolf var ingen inre emigrant. Hon levde i nära växelverkan med sitt land, försökte i det längsta tro på dess samhällssystem och gick aktivt in för att påverka det i demokratisk och human riktning. Att emigrera var aldrig ett allvarligt alternativ för henne trots att rörelseutrymmet för varje år blev knappare. Hennes författarskap växer ur det lilla landet och dess begränsningar.

Wolf var i stort sett den enda DDR-författare som räknades som en fullvärdig medlem av sin tids samtyska litteratur. Hennes böcker och ställningsta-

ganden diskuterades intensivt i både DDR och Västtyskland och hållningarna var motstridiga. Genom sin vägran att ta avstånd från sitt land trots sin allt mer kritiska hållning blev Wolf en provokation i det kalla kriget där det gällde att förklara precis allt som kom från DDR för värdelöst. Det var en inställning som bara förstärktes efter murens fall då den östra delen spårlöst skulle inkorporeras i den nya förenade Tyskland. Förutsättningen för intresset i väst var ändå Wolfs litterära kvaliteter. Med böcker som *Vem var Christa T?* (1968), *Barndomsmönster* (1976) och *Sommarstycke* (utg. 1989, skriven långt tidigare) etablerade hon sig som romanförfattare på allra högsta nivå, med berättelse/essähybriden *Kassandra* (1983) blev hon en förebild för tidens kvinno- och fredsrörelser. Idag hör man inte mycket om Wolf. Ändå är hon fortfarande intressant både som en författare vars bästa böcker ger en den ovanliga upplevelsen av att upptäcka läsandet på nytt, och som trängd intellektuell. Det är därför mycket bra att fjolåret gav två Wolfböcker på svenska: Sture Packaléns biografi *Christa Wolf. Den lojala dissidenten* och en nyutgåva av berättelsen *Landet som icke är* från 1979 med förord av Martin Lagerholm.

Packaléns bok är en utmärkt introduktion på begränsat utrymme. Den följer Wolfs liv, både det privata med betoning på det långa och intensiva samarbetet med maken, skribenten och förlagsredaktören Gerhard Wolf, och det offentliga. Dessutom kommenterar den de viktigaste böckerna och ger samhällsbakgrunden till dem. Den fungerar utmärkt som bredvidläsning, upplyser om förhållanden i tiden och ger goda tips till vidareläsning, särskilt för den som läser tyska. *Landet som icke är* är inte den lättillgängligaste av Wolfs böcker men

hör till hennes bästa skaparperiod som inföll mellan slutet av sextio- och början av åttiotalet. Den sammanfattar en viktig del av Wolfs problematik: vad konstnären och den intellektuella ska ta sig till i ett samhälle som inte vill veta av henne.

Svårövertvinneliga mönster

Grunden för Wolfs författarskap är uppväxten i Nazityskland och de senare försöken att minnas och förstå vad den innebär, för henne själv, för hennes generation, för alla som ville vara med och bygga upp det nya Tyskland. Till DDR:s grundläggningsmyt hörde självsynen som en socialistisk, antifascistisk stat. Vad Wolf kom att fråga sig var i vilken mån människorna som levde där ändå styrdes av de totalitära idéer och handlingsmönster de vuxit upp med. Om detta handlar den monumentala, drygt sexhundra sidiga romanen *Barndomsmönster*. Utgående från sin egen biografi berättar Wolf om uppväxten i småstaden Landsberg i östra Tyskland bland småborgare som oreflekterat blir nazisternas medlöpare och tillgodogör sig förkrigstidens ekonomiska uppsving. Hennes alter ego Nelly avancerar inom *Bund Deutscher Mädel* och dyrkar sin

nazistiska lärarinna. Ändå observerar hon, på barnets vis utan att kunna artikulera vad hon upplever, tilltagande egendomligheter i de vuxnas sätt att tala, tiga och föra sig. Den tyska kollapsen och flykten undan ryssarna ger henne ingen förståelse för situationen, tvärtom flyr hon in i ett tillstånd av bedövad förbittring. Ett ord på vägen får hon av en befriad koncentrationslägerfånge som inför tyskarnas fullständiga brist insikt i vad som hänt bara kan fråga: "Och var har ni alla levat?" Just den frågan är kanske hela romanens drivkraft. Dess avslutande del skildrar Nellys långsamma, motvilliga uppvaknande ur sin bedövning under de två första efterkrigsåren.

En delad värld

Sitt genombrott hade Wolf fått med sin andra bok *Der geteilte Himmel* ("Den kluvna himlen" 1963). Det är en kärlekshistoria, kallad den första romanen, där mannen väljer att flytta till väst för sin karriär medan kvinnan stannar i öst för att bygga det socialistiska samhället. En bra roman som togs väl emot också i väst särskilt efter att den fått en lyckad filmatisering av Konrad Wolf. Stilmässigt är

Renate Blume och Eberhard Esche i Konrad Wolfs filmatisering av Der geteilte Himmel (1964).

Walter Ulbricht, DDR:s ledare, överräcker nationalpriset till Christa Wolf år 1964.

den helt konventionell och passar ihop med bilden av Christa Wolf som vid det här laget hade ett decennium bakom sig som kritiker, redaktör, kulturbyråkrat och ung påläggskalv för det socialistiska enhetspartiet SED. Fem år senare hade både samhället och hennes situation förändrats. Under det katastrofala partimötet 1965 när det tidiga sextiotalets relativa liberalism abrupt tog slut och nästan all betydande kultur förbjöds som antisocialistisk var Wolf ensam om att ta till orda till konstens och konstnärernas försvar. Det var inledningen till hennes gradvisa utstötning ur partieliten – en lång och invecklad process där behovet att kontrollera henne stötte emot partiledningens rädsla för att landets internationellt mest renommerade författare skulle välja att emigrera. Som Wolf själv framhållit fick den plötsligt ovissa situationen som gjorde slut på all trosvisshet konsekvenser för hennes litterära uttryckssätt. Romanen *Vem var Christa T?* bryter med den socialistiska realism som var norm i DDR, till den grad att det är svårt att förstå hur den kunde komma till. Framför allt är det det suggestiva och vackra språket, en blandning av berättande, lyrisk och essäistisk reflexion, som bär den. Romanen är ett minnesarbete, ett försök att återkalla en tidigt död väninna genom att skildra hennes liv, dokumentärt men också med fiktionens hjälp när fakta saknas

eller är otillräckliga. Samtidigt är den en reflexion över berättandets etik och minnets otillförlitlighet och på det sättet ett steg mot *Barndomsmönster*. Christa T är en utanförstående som inte passar in i det socialistiska plansamhället men som också saknar krafter att gå sin egen väg. När hon trettiofemårig dör i leukemi blir allt, bland annat hennes försök att bli författare, på hälft. På det sättet kan hon ses som Christa Wolfs skuggsida, en spegel av Wolfs plötsligt förändrade position och ett uttryck för det hastigt påkomna behovet att reflektera över individens prekära relation till samhället som för hennes del ersatte de trosvisst kollektivistiska ungdomsidealen. Men det är också en bok om nödvändigheten i att leva i sin tid, oberoende av begränsningarna: ”När – om inte nu? När skall man leva, om inte i den tid som är en given?”

Den tilltagande isoleringen

1976 var ett skicksedigert år för förhållandet mellan staten och de intellektuella i DDR. Då fråntogs den kritiske poeten och sångaren Wolf Biermann sitt medborgarskap vilket bland författarna väckte starka reaktioner där även Christa Wolf tog del. Statsmakten svarade med repressalier av olika slag: fängelsedomar, hemarest, publiceringsförbud, utslutning ur partiet. Wolf, vars make hörde till de drabbade, såg det som ett definitivt budskap att det inte fanns plats vare sig för författarna som part i det offentliga samtalet eller för det öppnare diskussionsklimat hon hade arbetat för. Eftersom hon inte ville flytta till väst återstod bara att slutgiltigt lämna alla uppdrag där hon hade representerat den styrande makten. Hon var privilegierad: ekonomiskt oberoende genom sina royaltier från väst och med tillstånd att resa. Men för att fortsätta skriva samhällskritiskt krävdes uppfinningsrikedom.

I den situationen intresserade sig Wolf för den kortvariga tyska romantiken och särskilt för den tidigt genom självmord döda poeten Karoline von Günderode (1780–1806). De unga tyska romantikerna, klämda mellan Goethes klassicism och Napoleonrestaurationens förtryck, snart förstummade, blir för henne en spegel för DDR-författarnas situation. Den långa inledningen till hennes Günderodeurval *Die Schatten eines Traumes* (1979), som

fokuserar på poetens tilltagande alienation i ett samhälle som förbjuder subjektivitet och fria uttrycks-sätt men påbjuder kontroll av människor och ensidig prioritering av materiella värden kan ses som ett förtäckt porträtt av utvecklingen i DDR. Günderrode är tillsammans med den likaledes tidigt för egen hand döde Heinrich von Kleist huvudpersoner i berättelsen *Landet som icke är*. Två unga, okända diktare, vardera för fattiga för att ägna sig åt sin kallelse, träffas på en tebjudning år 1804. De är omgivna av sin tids intellektuella grädda, de som snart skulle lämna sin ungdoms radikala romantik, ansluta sig till tidens konservativa värderingar, och göra karriär. Varken Günderrode eller Kleist hade den möjligheten och så avbryts deras verk i förtid. Parallellt och på samma tema – konstnärens alienation – skrev Wolf en av sina finaste böcker, *Sommarstycke* som, utkommen under DDR:s sista år, sammanfattar de känslor av uppgivenhet och flykt som präglade landets sista femton år. Den handlar om några konstnärspår som dragit sig tillbaka på landsbygden för att umgås och arbeta. Samtalen de för är mer existentiella än politiska men över de vackert skildrade landskapen ligger en känsla av tryckande hot och kvävande marginalisering. Liksom den tidigare utgivna *Kassandra* är *Sommarstycke* en profetia om DDR:s snara undergång. Efter murens fall framgick det att vännen och kollegan Thomas Nicolau, förebild för en av gestalterna i *Sommarstycke*, hade varit medarbetare vid Stasi och utförligt rapporterat om familjen Wolfs liv.

Efteråt

I samband med murens fall fortsatte Wolf att spela en aktiv roll i samhället. Hon hörde till dem som argumenterade för att DDR skulle fortsätta att existera som en separat, socialistisk, den här gången verkligen demokratisk stat, och deltog till och med i arbetet på en ny författning för landet. Det var av många skäl en orealistisk förhoppning. Sture Packalén ger en utmärkt sammanfattning av händelserna 1989–90 som till slut ledde till att DDR slogs samman med Västtyskland. För Wolf stundade bistra tider. Hon blev både slagträ och syndabock när den västtyska offentligheten gick in för att utplåna spåren av DDR-samhället. ”Dissidenten” förvand-

lades plötsligt till ”regimdiktare”. Packalén diskuterar förvandlingen och menar att Wolf visserligen hade för många privilegier i DDR för att tveklöst kunna kallas oppositionell, men fäster också uppmärksamhet vid hennes många modiga ingripanden i samhällsdebatten från 1965 framåt som definitivt inte var regimtroga. Situationen förvärrades när det uppdagades att Wolf 1959–62, under sin tid som hårdför kommunist, hade varit informell Stasi-medarbetare. Också kring innebörden av detta resonerar Packalén insiktsfullt.

Wolf fortsatte att vara en produktiv författare men till tidigare höjder nådde hon inte efter murens fall. Så bekräftades hennes upprepade svar på frågorna om hon inte skulle emigrera: bara i växelverkan med sina läsare i DDR kunde hon göra en betydande insats. Intressant som historieskrivning är den omfattande dokumentärromanen *Änglarnas stad eller The overcoat of Dr Freud* (2010, på svenska året därpå) där hon ser tillbaka på tiden efter murens fall och sin plats i den.

Under några månader har jag läst en stor del av Christa Wolfs böcker, oavbrutet fascinerad. Hon övervinner sina specifika historiska omständigheter och framstår som en av det senare 1900-talets verkligt betydande författare. Framför allt för det språkliga mästerskapet och den existentiella reflexionen i böcker som *Vem var Christa T?*, *Barndomsmönster* och *Sommarstycke*. Men hon framstår också, paradoxalt nog, som sällsamt aktuell i senkapitalismen. Vad hon skildrar är ett samhälle med en enda ideologi där framtiden tornar upp sig som ett ovisst hot och konsten förkvävs på ideologins altare. Och där människorna hukar i ovisshet och förvirring.

MICHEL EKMAN

Sture Packalén, *Christa Wolf. Den lojala dissidenten*. Carlssons 2022.

Christa Wolf, *Landet som icke är (Kein Ort. Nirgends)*. Övers. Margaretha Holmqvist. Lind & co 2022 (1982).